

משה מנדלסון וראשית ההומניזם הליברלי היהודי פרופ' שמואל פיינר

שיעור 1: גילוי האדם והטבע ב"קהלת מוסר"

צבי הירש קאיינובר, קב הישר, 1705

בן אדם, בן אדם אם אתה יודע כמה שדים מסטרא אחרא האורבים על רביעית הדם שבלב האדם בודאי היית משעבד גופך ונשמתך להבורא יתברך.

בבלי, ברכות מג ע"א

אמר רב יהודה: האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלכלבי [מי שיוצא בתקופת ניסן ורואה אילנות מלכלבים] אומר ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם.

משה מנדלסון, קהלת מוסר, שער א, 1755

אשובה אראה בתבל אבינה יצירתה [...] תתפלא עין הרואה רוב התמורות למיניהם ויקר תפארתם [...] התעלה רוחו להתענג בכל מחמדי תבל [...] הנני עומד בין הנצנים אשר בארץ אלו מזה ואלו מזה יתערבו המראות השונות אל מול פני ועיני ראות ומתעדנות. חבצלת השרון ושושנת העמקים תתננה שמחה בלבי כי אביט אל מראהן וכי אריח את ריחן. כל ימי חלדי על הארץ לא ראיתי איש עובר על שדה חמד אשר בה הנצנים נראו ועיניו לא ישוטטו מראשיתה עד אחריתה. ה' אלהים נתן לאדם עין לראות לרות מדשן הענג בתפארת כל היצורים. למענו יפרח ויציץ ציץ ועשבי השדה [...] למעו יראה בעיניו ובלבבו יבין וישמח אף גילת ורנן בריח המורח לאפו. ואתה בן אדם! שא פועל ה' למענך [...] שא נא עיניך וראה את כל הככר מסביב יטיפה לקראתך כאשת נעורים אילת אהבים הקורעת בפוך עיניה ותצא בעדי עדיים לקראת שאהבה נפשה.

מכתב מנדלסון ללינאר, 1770 (מתורגם מגרמנית)

עוז רוחי, אם בכלל יש לי משהו מזה, אינו מתפשט אלא על דברים ספקולטיביים. בעניינים מעשיים הייתי שרוי כל הימים בתחום מצומצם ביותר, מכדי שיכולתי לרכוש את החריצות להתרומם אל מפעלים גדולים.

משה מנדלסון, מכתבים על אודות התחושות (הקיבוץ המאוחד, 1988)

המכיר את התבונה לאשורה והולך בנתיבותיה, לא יוכל לפקפק לא בתועלתה ולא בשפע העונג ששופע ממעיינה.

שיעור 2: סלון יהודי-נוצרי בברלין

מכתב מנדלסון לבאזדוב, 1768

האם צריך [היהודי] ללמוד לכבד את הזכויות האנושיות? אם היהודי אינו רוצה להיות אומלל יותר בתוך הדיכוי האזרחי, מוטב שלא ידע על זכויות אלו. שמא עליו לאהוב אמת וחירות שבתבונה כדי להגיע לכלל יאוש? הרי כל הסידורים האזרחיים בהרבה מקומות בכוונתם דווקא להרחיקו משני אלה!

אך מספיק בכך, הרהורים אלו מדכאים אותי יותר מדי, עד שאיני יכול לחשוב על כך ללא הרגשת סלידה.

מכתב לוואטר למנדלסון, 1769

לעולם לא אשכח את הצניעות המלבבת בראייתך את הנצרות למרות שאתה מרוחק ממנה ולעולם לא אשכח איזה כבוד פילוסופי ביטאת כלפי אופיו המוסרי של מייסד הנצרות. זו הייתה אחת השעות המאושרות בחיי, בלתי נשכחת וכה חשובה לי עד שאני מעז לבקש ממך לעמוד בפני אלוהי האמת, היוצר והאב של שנינו, ולא רק להפציר בכך לקרוא את החיבור הזה בגישה פילוסופית או בייקטיבית, מה שבוודאי תעשה גם ללא בקשתי, אלא גם להפריך את [הוכחותיו] בפומבי במידה ותמצא את טיעוניו המהותיים בזכות הנצרות כבלתי נכונים. אך במידה שתמצא אותן נכונות, אבקשך לעשות מה שהתבונה, אהבת האמת והיושר דורשים ממך לעשות - מה שסוקרטס בוודאי היה עושה אם היה קורא את החיבור הזה ומוצא אותו בלתי ניתן להפרכה.

מכתב מנדלסון ללוואטר, 1769

עדיין זוכר אתה שיחת רעות ששחתי בחדרי להנאתי עימך ועם ידידיך החשובים. אי אפשר ששכחת כמה השתדלתי פעם בפעם להסב את השיחה מענייני דת אל נושאים יותר פושרים, ועד כמה הוצרכתם, אתה וידידיך, להפציר בי עד שהעזתי להביע דעתי על עניין החשוב כל כך לליבו של אדם.

מכתב מנדלסון ללוואטר, 1769

אילו נמצא בין בני דורי אחד קונפוציוס או סולון, הייתי יכול לפי עיקרי דתי לאהוב ולהעריך את האיש הגדול, בלי להעלות על דעתי את המחשבה המגוחכת לגייר את קונפוציוס או סולון. לגיירו? למה? מכיון שאינו מקהלת יעקב? אין חוקי דתי חובה עליו, ובנוגע לתורות, נבוא עליהן במהרה לידי הסכם. כלום אני מאמין שיכול הוא להיות בן עולם הבא? או! חושב אני כי איש המדריך בני אדם באורח צדקה בעולם הזה אי אפשר שיהא יורש גיהנום בעולם הבא.

מכתב מנדלסון ללוואטה, 1769

בן אני לעם מדוכא, שצריך להתחנן לפני האומה השלטת בדבר מגן ומחסה, ובשום מקום אינו מקבל אותם אלא מתוך הגבלות ידועות. חירויות, המותרות לכל בן אדם, עליהן מותרים אחי לאמונה בנפש חפצה, ודעתם נוחה כשהם נסבלים ומוגנים. עליהם להחזיק טובה לאומה המקבלת אותם בתנאים נוחים לנשוא, ולחשוב לה זאת לחסד לא מעט, מאחר שבכמה מדינות נמנעת מהם אפילו זכות הישיבה. הרי לפי חוקי עיר מולדתך אין ידידיך המהול רשאי אפילו לבקר אותך בציריך!

שיעור 3: אתגרים לאליטה הרבנית

שמואל פיינר, משה מנדלסון (מרכז זלמן שזר, 2005)

בדוכסות מקלנבורג-שוורין שבצפון גרמניה החליט הדוכס פרידריך ליישם בצו מיוחד את חוות דעתו של פרופ' אולף גאורג טיכסן שטען כי מנהגי הקבורה היהודית, המחייבים להקדים ככל האפשר את קבורת המת, גורמים לא אחת לקבורה בחיים. במבט היסטורי נעשה כאן צעד בעל משמעות מרחיקת לכת - לראשונה החליטה המדינה להתערב, על בסיס מסקנות המדע, באורחות החיים של היהודים ולתבוע מהם רפורמה והתאמה לערכים של השליטים הנאורים הרוצים בטובת נתיניהם. הנוהג הקיים המחייב לקבור מת יהודי ביום פטירתו נתפס על-ידי טיכסן המלומד ופרידריך השליט - שביקש להבטיח כי תחת שלטונו לא יתרחשו מעשי עוול ואכזריות - כנוהג המסכן חיים. בצו שפירסם הדוכס ב-30 באפריל 1772 נדרשו יהודי מקלנבורג-שוורין להלין את מתיהם במשך שלושה ימים, ורק אז, לאחר שיוסר הספק והמוות ייקבע באופן מוחלט, להביאם לקבורה. מנהגי הקהילות בדוכסות היו במבוכה והחליטו לנקוט צעדים כדי לבטל את הצו הדורש להפסיק את הנוהג הדתי עתיק היום. מכתב בהול שנשלח משוורין לברלין ביקש את התערבותו הדחופה של מנדלסון. בעימות הזה שבין המדינה הנאורה לקהילה האוטונומית נראה בעיניהם מנדלסון כמי שיכול למלא את תפקיד השתדלן המודרני ולנצל את פרסומו, מעמדו והכרתו את תרבות אירופה כדי להביא בפני המדינה את התנגדות היהודים לשינוי במנהגי הקבורה.

במכתבו אל מנהגי הקהילה הוא דווקא המליץ לקבל את התיקון המוצע במנהג הקבורה. מנדלסון נזף במי שרואה בצעדו של הדוכס מזימה להמרת הדת וטען כי אין כל מקום להיסטריה שאחזה בהם. בעניין הזה התייצב מנדלסון לצד אנשי המדע בזמנו וקיבל את דעתם כי במשך שלושה ימים תיתכן טעות של אי-הבחנה בין מוות ועילפון. הוא גייס את בקיאותו במקורות התלמודיים כדי לבסס את עמדתו על נימוקים הלכתיים והיסטוריים. טענתו היתה כי פיקוח נפש דוחה את מנהג הקבורה המיידית. בנוסף הציע לבנות בבתי הקברות מערה שבה תשהה הגופה שלושה ימים, בדומה למנהג הקדום של קבורה במערות בארץ-ישראל. כך, אם הדוכס יקבל את הצעתו לאפשר קבורה על-פי קביעת המוות של רופא מה טוב, ואם לא, יאפשרו המערות לקיים את צו הדוכס בלי לפגוע בדת. משפט הסיום של המכתב מעיד כי מנדלסון היה ער לכך שהוא נוקט צעד בעייתי ואולי אף מקומם וחתרני מבחינת דרכי המחשבה המקובלות בקהילה המסורתית ובקרבת הנהגתה הרבנית, אך החליט שלא להסתיר את האמת שבלבו: "ואם אומנם ידעתי שלא ישמעו לי כי יד המנהג תקיפה ועזה, ואפשר אהיה בעיניהם כמתעתע, הנה אנכי את נפשי הצלת."

מכתב יעקב עמדין למנדלסון, 1772

ומה שכתב מעלתו מהסכמת בעלי הרפואה, חלילה לנו לשום לב אליהם בנוגע לדיני תורה בהחלט, כי אז חס וחלילה יסודיה ירופפו ועמודיה יתפלצון [יהרסו...]. מי לא יתמה ויעמוד משתומם על כך כי גבה לבך להשמיע לאזני דברים כאלה, לחדש דבר מעתה, להכריח כל ישראל הנפוצים בארבע [כנפות הארץ] לעשות כוכין [מערות] אשר לא ידעו ולא ראו ולא שיערום אבותינו [... שמע בקולי] "שלא יפגעו בך מרי נפש בשמעם שאתה פונה להבלי בני נכר וחושב לשנות מנהג ישראל הגוי הקדוש".

מכתב מנדלסון להנינגס, 1779

לאמיתו של דבר הסערה סביב ספרי האומלל לא הטרידה את מנוחתי במאומה. אף קנאי לא יוכל בקלות להרתיח את דמי הקר [...], לבי אינו מגלה סימנים של כעס, דאגה, חרטה וכדומה [...]. בינתיים הרב של אלטונה שומר את הרעמים שלו מוסתרים. איני יודע מהן כוונותיו. יתכן שהוא מתכוון להכות [...]. כאשר החיבור יהיה מונח לפניו במלואו. תנו לו לעשות זאת! אני מבקש שיעזבו אותו ללא התערבות חיצונית כך שנוכל לראות מה האמת כשלעצמה, ללא הפרעה של שיקולים חיצוניים, מסוגלת לפעול בקרב האומה שלי. שמתי את נפשי בכפי [...]. ונתתי את גווי למכים [...]. יקללו המה ואני אברך.

מכתב מנדלסון להנינגס, 1779

זהו הצעד הראשון אל התרבות, אשר ממנה למרבה הצער מרוחקת אומתי מרחק רב כל כך עד שאפשר להתייחס מן האפשרות של שיפור. בכל זאת חשתי שמחובתי לעשות את המעט שבכוחי לעשות, ולהשאיר את כל היתר להשגחה העליונה אשר בדרך כלל משתהה בביצוע תוכניתה יותר מכפי שנוכל לצפות מראש. וכמה שיותר יתקל נסיון רופף זה בהתנגדות, יותר יראה לי נחוץ וביתר התלהבות אשתדל להוציאו אל הפועל.

שיעור 4: סובלנות דתית

משה מנדלסון, הקדמה לספר תשועת ישראל מאת מנשה בן ישראל, בתוך: ירושלים - או על כוח דתי והיהדות (כרמל, 2022)

לסינג ודוהם, הראשון כמשורר פילוסופי והאחרון כחוקר פילוסופי של מדעי המדינה, קשרו בין המטרה העליונה של ההשגחה, עיצוב האדם, לבין זכויות אנושיות. ובדיוק באותה הזמן קם מונארך מעורר פליאה, אשר לא רק הגה וחקר בדיוק את אותם העקרונות במלוא היקפם, אלא אף תיכן תוכנית במלוא השפעתו כשליט, תוכנית שנראה כי הוצאתה לפועל דורשת כוחות על-אנושיים – ועתה הוא מתחיל בביצועה.

אני רחוק מאוד מלשכותיהם של אנשים גדולים אלה ומכול מה שמשפיע עליהם מכדי שאוכל להשתתף ולהשפיע אפילו בזעיר אנפין בעניין הגדול הזה. אני חי במדינה שבה אחד השליטים החכמים ביותר שהאנושות ידעה אי פעם הביא לפריחתם של האמנויות והמדעים, והפך את חופש המחשבה לדבר נפוץ כל כך, עד שהשפעתו הגיעה וחלחלה אפילו לאזרחים הפחותים ביותר במדינותיו. תחת שרביטו המהולל הייתה לי הזדמנות ואפשרות לרכוש השכלה, להגות בייעוד שלי ושל אחיי, ולהציג את דעותיי בדבר האנושות, הגורל וההשגחה, בהתאם ליכולותיי. אולם תמיד התרחקתי מהאנשים הגדולים ומסביבתם. חייתי תמיד בהיחבא, מעולם לא היה לי דחף או ייעוד להתערב במחלוקות של העולם הממשי, וכל קשרי הסתכמו בחוג חברים מוגבל שצעד בדרכים דומות לשלי. אני עדיין עומד במקום מרוחק ואפל זה, וממתין בכמיהה ילדותית לראות מה ההשגחה החכמה והטובה תעשה מכול זה.

איני מכיר שום זכות על אנשים ודברים התלויה בהלכות דעות ומיוסדת עליהן [...] ופחות מכל אני מכיר זכות ושליטה על דעות מטעם הדת... הדת האמיתית, האלוהית, אינה צריכה לא לזרועות ולא לאצבעות, היא כולה רוח ולב [...] איך ימלאנו לבנו לנעול דלת בפני הפורש, בפני בעל דעות אחרות, בפני בעל דעות מוטעות או נוטה מן הדרך, ולשלול ממנו את החופש [...] אני עובר בשתיקה על הסכנה, הכרוכה במתן זכות זו של הוצאה מן הקהל, על השימוש לרעה, שאין להמנע ממנו אגב זכות נידוי כזאת, כמו אגב כל משמעת כנסיתית ושלטון כנסיה. אהה! המין האנושי אף מקץ שנות מאות לא ירפא ממלקות המגלבים, שהלקוהו המפלצות האלה! איני רואה כל דרך לבלום במתג ורסן את קנאת הדת הכוזבת, כל זמן שדרך זה פתוח יהיה לפני.

אולם יהיה אשר יהיה, אהבת האחרים בין בני האדם עדיין לא הגיעה למצב שבו אנחנו יכולים להתעלם מחששות ודאגות מסוג זה לנוכח הנהגת ענישה דתית. עדיין לא קיים אף ממסד דתי כה נאור שאפשר להפקיד בידיו זכות כזו, אם תהיה, ללא סכנה. אכן, ככל שהוא נאור יותר, כך הוא יעז פחות לקחת לידי את חרב הנקמה, אשר רק המטורפים חושבים שהם יכולים לשלוט בה בבטחה. אני בוטח באדוקים ובנאורים שבין הרבנים והחכמים של העם שלי, כי הם ישמחו לוותר

על פריבילגיה מזיקה כזו, לוותר על כל ענישה דתית וממסדית-דתית, ויעניקו לזולתם מצדם את אותה האהבה וסובלנות שאליה הם עצמם ייחלו עד כה. הו, אחיי! אתם הרגשתם עד כה את עולו של חוסר הסובלנות במלוא כובד משקלו, ואולי חשבתם שתמצאו בכך מעין סיפוק אם יעניקו לכם את הסמכות להעמיס על הכפופים לכם עול דומה. הנקמה מחפשת את המושא שלה, ואם היא אינה יכולה לפגוע באחר, היא מכרסמת בבשר שלה עצמה. ייתכן גם שהדוגמה הכללית מבלבלת אתכם. נראה כי הטירוף הגורס שהדת יכולה להתקיים רק באמצעות כוח ברזל, שאפשר להפיץ תורות של אושר רק באמצעות רדיפות אומללות, ושאת הרעיונות האמיתיים של אלוהים, אשר כולנו מסכימים שהוא עצמו האהבה, אפשר ללמד רק באמצעות השפעות של השנאה – טמטם את כל העמים על פני הארץ. ייתכן כי שגיתם להאמין ברעיונות אלה, והזכות לרדוף הפכה להיות הפריבילגיה החשובה ביותר שרודפיכם יכלו להעניק לכם. הודו לאלוהי אבותיכם, הודו לאל שהוא האהבה והחסד בעצמו, על שנראה שהטירוף הזה דועך בהדרגה. העמים סובלים ומקבלים זה את זה, ומראים גם מעט אהבה וחמלה כלפיכם, שיכולות לצמוח לכדי אהבת אחים בסיועו של האחד שמנתב את לבבות האנשים. הו אחיי! לכו אחר דוגמת האהבה כפי שעד כה הלכתם אחר דוגמה השנאה! חקו את המעלות של האומות שעד כה חשבתם שעליכם לחקות את הפגמים שלהן. אם אתם רוצים שהאחרים יחוסו עליכם, יקבלו אתכם ויגנו עליכם, אז עליכם לקבל זה את זה לחוס ולהגן זה על זה! אהבו, וכך יאהבו אתכם!

שיעור 5: האתגר הכפול של המודרניות –

הריאה ב'ירושלים'

משה מנדלסון, ירושלים - או על כוח דתי והיהדות (כרמל, 2022, מהדורת שמואל פיינר)

מדינה ודת – חוקה אזרחית וחוקה דתית – סמכות ארצית וסמכות שמימית: הצבת עמודי תווך אלה של החיים החברתיים זה כנגד זה באיזון, שלא יהיו למעמסה על החיים החברתיים וילחצו על יסודותיהם חזק יותר מהמשקל שהם מסייעים לשאת – זו אחת המטלות הקשות ביותר של הפוליטיקה. זה מאות בשנים שמנסים לפתור אותה, ופה ושם אף מצליחים ליישב אותה, אולם במעשה טוב יותר מאשר בתיאוריה. מקובל לחלק יחסים אלה של האדם החברתי למהויות מוסריות נפרדות ולכל אחת מהן להקצות רשות משלה, זכויות וחובות ייחודיות, סמכויות ובעלויות. אולם המחוזות של אזורים שונים אלה והגבולות המפרידים ביניהם לא הוגדרו במדויק עד לעצם יום זה. במהרה רואים את הכנסייה נושאת את אבן הגבול עמוקה לתחומה של המדינה, והנה את המדינה מרשה לעצמה התערבויות שאפשר לומר עליהן כי הן אלימות לא פחות. עצמות הן הרעות שצמחו עד כה ושעדיין מאיימות לצמוח מהריב בין שתי ישויות מוסריות אלה. כאשר הן יוצאות לשדה הקרב זו מול זו, אז המין האנושי הוא הקורבן של יריבות זו; ואם הן חיות בשלום זו עם זו, היהלום היקר ביותר של האנושי הולך לאיבוד. שכן נדירים הם המקרים שבהן הן בוחרות לחיות בשלום שלא כדי לסלק מממלכתן ישות מוסרית שלישית, שיודעת לשאוב אי-אילו יתרונות מתוך חוסר ההסכמה שלהן – חופש המצפון.

משה מנדלסון, ירושלים - או על כוח דתי והיהדות (כרמל, 2022, מהדורת שמואל פיינר)

היהדות אינה מתהדרת באף התגלות אקסקלוסיבית של אמיתות נצחיות הכרחיות להשגת האושר; היא אינה דת התגלות במובן שבו רגילים להבין את המילה הזו. דבר אחד הוא דת של התגלות, דבר אחר הוא חקיקה של התגלות. הקול הגדול שנשמע באותו יום בהר סיני לא קרא "אני הוא אדוני אלוהיך הנצחי! המהות ההכרחית, העצמאית, כלייכול ויודע-כל, הגומל לאנשים בחיים הבאים לפי מעשיהם." זו דת אנושית רגילה, לא יהדות. וכאן לא אמורה הייתה להתגלות דת אנושית רגילה, שבלעדיה האנשים אינם ישרים ואינם יכולים להיעשות מאושרים... הקול האלוהי קרא: "אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים וְכֵן הֵלַאֲהוּ" (שמות, כ, ב). זו אמת היסטורית שצריכה הייתה להוות את הבסיס לחקיקה של עם זה, וכאן צריכים היו החוקים להתגלות: מצוות, הוראות, אך לא אמיתות דתיות נצחיות. "אנכי יהוה אלהיך אשר כרתי ברית עם אבותיך אברהם, יצחק ויעקב להרבות זרעם לי לעם גדול. עתה הגיע הזמן למימוש הבטחה זו. למטרה זו גאלתי אתכם מהעבדות תחת המצרים, באותות ובמופתים שלא היו כמותם. אני הוא מושיעכם, שליטכם ומלככם, וכורת גם אתכם ברית, ונותן לכם חוקים שעל פיהם תחיו בארץ שאתן לכם ותהיו לעם מאושר". כל אלה הן אמיתות היסטוריות, אשר מטבען מבוססות על עדות היסטוריות, חייבות הוכחה על ידי סמכות ויכולות לקבל אישור באמצעות נסים.

משה מנדלסון, ירושלים - או על כוח דתי והיהדות (כרמל, 2022, מהדורת שמואל פיינר)

אם אין האחדות האזרחית יכולה להתקיים אלא אם נסור מדרך התורה, שלדעתנו עדין היא חובה עלינו, הרינו רואים, למגינת הלב, חובה לעצמנו להודיע בגלוי: מוטב לנו למחול על האחדות האזרחית".

מכתב מנדלסון לצימרמן, 1784

לא חלמנו על דבר מלבד הנאורות והאמנו שאור התבונה יאיר בעוצמה כזו את הסביבה עד שההזיות והקנאות המתלהבת לא תוכלנה עוד להראות. אבל כפי שאנו רואים מצידו האחר של האופק כבר עולה שוב הלילה עם כל רוחות הרפאים שלו. המפחיד מכל הוא שהרע הוא כה פעיל ומשפיע כל-כך. ההזיה והקנאות המתלהבת עושות והתבונה מסתפקת בדיבורים.